

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ. Сфера наукових інтересів – філософська антропологія, філософія культури, філософія права.

ІДЕЇ ТА ІДЕАЛИ: ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТАМОТИВАЦІЇ ЛЮДСЬКИХ ДІЙ

У статті проаналізовано співвідношення категорій «ідеали» та «ідеї» як ключових понять ціннісного універсалу людини, показано їх зв'язок з мотиваційною сферою, а також їх значення для подолання кризових явищ у сучасній культурі.

Ключові слова: *ідеї, ідеали, цінності, метамотивації, людина, культура.*

Кожен час має свої ідеали, які складають ядро ціннісного універсалу людини. Особливістю сьогодення є поширення думки, що людина XXI століття живе в епоху краху багатьох ідеалів, втрати святинь і вищих духовних цінностей [3]. Наголошується, що все більше людей ставляться до світу виключно прагматично, націлені на матеріальні блага, керуються найближчими цілями, а прагнення до вищих духовних цілей та цінностей залишаються далеко на периферії, якщо не сказати більше, – канули у небуття. Тим часом, цивілізація і культура розвиваються усе більш швидкими темпами, невідомо перетворюючись протягом життя одного покоління. Виглядає парадоксальним те, що, з одного боку, люди нібито стають усе більш приземленими і одномірними, говорять навіть про наростаючу деградацію людини як розумної і духовної істоти, з іншого боку, створюваний творчим зусиллями людей світ не перестає дивувати новими відкриттями та чудесами.

Чи можна у такому разі говорити про втрату ідеалів і вищих духовних цінностей? Чи можуть соціум і культура розвиватися без них, і якщо так, то яким чином? Якщо ідеали загублені, що може прийти замість них?

Побудуємо наші міркування таким чином: візьмемо за точку відліку певні сталі вихідні істини, а потім, відштовхуючись від них, представимо систему аргументації, яка у підсумку повинна привести до відповідей на поставлені запитання.

Мало хто сперечатиметься з тим, що людина, попри радикальним змінам її оточення, залишається мислячою і діяльною істотою. Більш

© В. М. Шаповал, 2013

того, вона – не тільки діяльна, але й творча істота. Серед усіх видів творчості пошук нових знань і вмінь є для неї одним з пріоритетних різновидів діяльності. Людина є не тільки такою, що шукає, але вона є постійно незадоволеною істотою. Вона ніколи не насичується тим, що є, і невпинно шукає нових вражень, знань і нових сфер для реалізації своїх сил і здібностей. Діяльність людини носить доцільний характер. Вона постійно ставить цілі і прагне досягти їх. Ці цілі поділяються на ближні й далекі. Коли ближні цілі, спрямовані на задоволення нижчих, первинних потреб, у загальних рисах задоволені, на сцену виходять вищі цілі, вектор яких націлено на задоволення духовних потреб. Прагнення до задоволення вищих духовних потреб має назву метамотивацій.

Сучасне суспільство є таким, що задоволення первинних потреб для багатьох людей стало вирішеною проблемою. Воно вимагає мінімуму часу і зусиль. Дехто зупиняється на цьому рівні, прагнучи лише до якоїсь особливої гнучкості та диференціації задоволення цих потреб. Проте, рух таким шляхом з необхідністю досягає межі насичення. Тоді, – або впадання у вселенську нудьгу, неминучий рух по низхідній, що веде до поступової деформації та деградації особистості, або перехід на вищий рівень потреб і відповідно метамотивацій, що дає змогу забезпечити подальший розвиток особистості.

Перехід до потреб вищого рівня (нерідко, незалежно від того, чи отримуватимуть повне задоволення нижчі) є суто людською справою. У чомусь такий перехід носить характер об'єктивної необхідності, оскільки потенціал будь якої особистості є безмежним, а життя є обмеженим у просторі і часі. Жодна людина не може залишатися байдужою до того, яким змістом буде наповнене її таке коротке з точки зору всесвіту особисте життя.

Ідеали, як засадничі орієнтири життєдіяльності індивіда, мають тимчасовий і відносний характер. Вони пов'язані з епохою, у якій доводиться жити індивідові, а також з тією культурою, у колі якої здійснюється життєдіяльність. Певний час набуті ідеали освітлюють життєву дорогу людини, виступають своєрідними дороговказними зірками для неї, даючи змогу додержуватись обраного шляху. Реальна дійсність уносить корективи у ці процеси, змінюються обставини, разом з цим одні ідеали змінюються іншими. Відповідно корегується траєкторія життєвого шляху.

Зміна ідеалів підкоряється своєрідній діалектиці взаємозв'язку одиничного, особливого і всезагального. З одного боку, ідеали завжди соціально і культурно навантажені. Живучи у суспільстві, людина вибирає духовну енергію цього суспільства, у тій або іншій мірі її різнома-

нітності і повноти, формуючись як індивідуальність і як особистість. З іншого боку, будь який індивід значною мірою є вільною істотою. Багато у чому він сам визначає, що вважати своїми цінностями та ідеалами, сам робить вибір, що брати від суспільства, і що віддавати йому, які цінності привласнювати і робити своїми, а від яких відмовляти. Людина не лише привласнює, але і створює нові цінності. Будучи діяльною істотою, вона перетворює матерію, опредмечуваючи різноманітні прояви своєї суб'єктивності. Водночас, вона творить духовні цінності: відкриває наукові істини, створює художні твори, моральні стосунки, релігійні святині. «Підживлення цінностями», що необхідне будь якій людині для існування у соціумі й культурі, супроводжується вищим напрямом духовної творчості – творінням цінностей і ідеалів, творенням самої духовної культури.

Історія показує, що тимчасове і випадкове, рано чи пізно, безворотньо зійде у небуття. У культурі людства залишається лише нескороминуще і вічне, те, що, кажучи платонівською мовою, причетне світу ідей.

Створювати нові цінності та ідеали, які здатні мотивувати власну діяльність індивіда, а також діяльність інших людей, можуть лише ті, хто має здатність сприймати і породжувати ідеї. Питання про те, чи існують ідеї об'єктивно, і людина лише відкриває їх для себе, або ж вона здатна створювати нові ідеї, що без неї не могли б існувати, є відкритим. Швидше за все, справедливо й те, й інше. Відкривати ідеї, що існують до і незалежно від людини, – означає відкривати певні природні закономірності, якісь істини природи. Таке завдання ставить перед собою та сфера духовної творчості, що зветься наукою. Створювати щось абсолютно нове, те, що без людини взагалі не могло б існувати, – означає творити за законами краси, добра і святості. Це – прерогатива мистецтва, моралі і релігії.

Людина не просто хоче вижити, подібно іншим живим істотам, вона прагне знайти своє місце у космосі, жити, встановивши зв'язки з максимальною кількістю об'єктів у всесвіті, його минулим, сьогоденням і майбутнім. У людини є певні (хоча не безперечні) підстави вважати себе вершиною органічного життя на нашій планеті. Лише вона, за словами Спінози, є тією істотою, через яку Субстанція-Бог-Природа вперше усвідомлює саму себе [4].

Людей, здатних реально відкривати і створювати нові ідеї, справжніх творців нового, насправді досить небагато. Переважну частину роду людського складає так звана «нетворча більшість», здатна, подібно до давньоримських люмпен-пролетарів, лише споживати створені іншими блага і виконувати дітородну функцію. Але існування небагатьох творчих осіб дозволяє переконатись, що вищі творчі можливості потенційно

притаманні кожному людському індивідові. Саме тому, всупереч усім проблемам і труднощам, люди можуть претендувати на особливе місце в універсумі і сподіватися на те, що у них буде сприятливе майбутнє.

Створювати ідеї – це означає відкривати загальне у природі і у культурі. Будь яка ідея – це думка, що досягла вищого ступеню істинності, визначеності і конкретності і націлена на практичну реалізацію. Поняття конкретності використовується тут у гегелівському сенсі, як поєднання буття і сутності, тобто, відповідності істині в її необхідності і повноті.

Ідея виражає певне всезагальне. Але загальне природи і загальне культури – не одне й теж. Вони розрізняються як за формою, так і за змістом. Більш того, коріння їх відмінностей лежить ще глибше. Загальне природи суть певний об'єктивний зміст, вираз визначених закономірностей природи у всій їх неозорій різноманітності і глибини. Загальне культури – це у значній мірі те, що є об'єктом віри, і що служить об'єднанню і найкращій орієнтації людей у світі. Об'єктом віри може виступати все, що завгодно, від Великого вибуху, що породив наш універсум, до віри в ангелів і злих духів, «красу, яка врятує світ», або моральну вседосконалість. Вказане загальне є поєднанням об'єктивного і суб'єктивного, певного незалежного від людей змісту і суб'єктивних думок, оцінок і сподівань, які, об'єктивуючись, створюють людські спільноти і культуру в цілому. Загальне культури – це її загальнозначуще. Необхідність є певною мірою об'єктивною. Значущість завжди суб'єктивна. Якщо визначальною рисою загального природи виступає прагнення до максимальної об'єктивності, то у загального культури чинник значущості, отже, – суб'єктивності, – має вирішальне значення. Ідеальна форма суб'єктивно значимого, саме через його значущість, може легко набувати матеріальних форм, об'єктивуватися і стаючи явищами культури.

Створювані або такі, що відкриваються ідеї повинні мати певні ознаки новизни. Абсолютна новизна – це, за великим рахунком, велика рідкість. Найчастіше новизна носить відносний характер. З суб'єктивної точки зору, ідея виступає віддзеркаленням дійсності і метамотивом породження нових явищ цієї дійсності. Народжуючись у свідомості одного конкретного індивіда, вона може стати рушійною силою перетворення світу, якщо набуде загальнозначущого сенсу, стане мотивом діяльності значної кількості людей. Для цього необхідно, щоб ідеї стали метамотиваціями (ідеалом) практичної діяльності.

З суб'єктивної точки зору, продукування ідей – це ніщо інше, як відтворення у людській голові (у свідомості) в ідеальній формі тих зв'язків і відносин, які мають місце в реальній дійсності природного або соціального гатунку. Ступінь відповідності такого відтворення

може бути різною, більшою чи меншою мірою близькою до реального стану речей. Звідси поняття відносної істини, яка експоненціально наближається до того, що умовно зветься абсолютною істиною. Те, що люди називають новизною, насправді є новим лише для самих людей. У природі вже все є, і людина лише відкриває для себе її таємниці. Не випадково, у давньогрецькій філософії істина виражалася поняттям «алетейя», що означає проникнення у тайну.

Існує думка, що позбавлення від того, що називається ідеалами, є позбавленням від утопій. Враховуючи те, що багато з утопій привели до страшних злочинів і незліченних лих людей, указаний процес можна було б уважати позитивним. Проте услід за зникненням ідеалів як метамотивацій приходить поступова мінімізація будь яких мотивацій, за виключенням найпримітивніших. У результаті такої метаморфози настає епоха, яку деякі автори називають «ерою порожнечі» [1].

У так званих розвинених цивілізованих країнах, у загальних рисах, більшість матеріальних проблем вирішено. Тут досягнуто високого рівня матеріального благополуччя, найсучасніше медичне обслуговування і соціальний захист, гарантії загальнолюдських і політичних свобод. Віротерпимість, рівність, свобода більше не виступають в якості метамотивацій. Здавалося б, у таких умовах відкриваються неозорі можливості для творчості і самореалізації кожного індивіда. Проте дійсність показує, що це не завжди так. Високий рівень депресій, психічних захворювань, самогубств, сплески жажливих за своєю жорстокістю злочинів говорять про те, що не все є безхмарним навіть у найблагополучніших з матеріальної точки зору суспільствах.

Справа тут не лише у згаданій вище так званій «кризі духовності». Дійсна причина – у кризі мотивів або стимул-реакцій людської діяльності. Прагнення позбавитися від кумирів, ліквідувати ідеали, метамотивації, поступово призводить до того, що мінімізуються і спрощуються будь які мотивації, будь які стимули до життя, за винятком обмеженого їх набору, що диктується модою, рекламою, чи канонами споживчого ринку. Релігійна і політична тиранія, тоталітаризм залишилися у минулому. Але на зміну їм прийшло ще страшніша тиранія – тиранія порожнечі людського духу.

Стан, що склався, має свої причини. Вони полягають у тому, що люди, кількість яких невинно зростає, створили такі форми життєдіяльності, таке середовище, яке за своєю суттю є чужим і ворожим для них як живих істот. Людина створена не для того, щоб весь день сидіти за комп'ютером або за кермом автомобіля, а у час відпочинку коротати час, дивлячись телевизор чи ведучи порожні балачки по мобільному телефо-

ну. Мільйони років природа шліфувала різні форми життя для того, щоб зробити планету єдиною, органічною цілісністю, своєрідним суперорганізмом. Усі створіння органічного світу – попередники людини, й вона сама на ранніх стадіях свого розвитку, були складовою частиною цього органічного цілого. Але так відбувалося лише до певного часу. Коли людина, щоб вижити, змушена була займатися землеробством і скотарством, побудувала міста, створила цивілізацію, яка має своїм фундаментом техніку, – вона поступово стала ворогом усього живого на планеті.

Минулий та сучасний стан суспільства показують, що причина більшості людських лих та трагедій з моменту появи перших цивілізацій у деформованій соціальності, у неприродних соціальних умовах, які створили і в яких проживають люди. Те, що називають «духовністю», з багатьох точок зору, є похідним. Поява різноманітних ідей – це відповіді на ті проблеми, які виникають у житті тих або інших людських спільнот, спроби подолати виклики часу. Якщо це масштабні і продуктивні ідеї, що об'єктивно сприяють поліпшенню життя, вони перетворюються на ідеали та мотивації людських дій. У практичній площині вони допомагають подолати чергові кризи і вийти на нові шляхи розвитку. Помилкові ідеї, якщо на них наполягати, ведуть до негативних наслідків, а то й до загибелі спільнот і цілих цивілізацій. Грубо порушивши на певному історичному етапі важливі закони природи і вперто просуваючись хибним шляхом, люди із завидною постійністю, тільки-но вийшовши з чергової кризи, вступають у смугу наступних негараздів. Негації, якщо вони не заходять вирішення, тільки наростають, і це з високою долею вірогідності призводить будь яку цивілізацію до катастрофічних наслідків.

Невичерпна творча енергія людей до цих пір сприяла появі нових ідей і дозволяла знаходити вихід з найтяжчих кризових ситуацій, долати з більшими або меншими втратами тяжкі часи. Глобальні ідеї нерідко підносилися як релігійні метамотивації. Найважливішими ідеями, що вели людей шляхом історії з часів християнства, є ідеї рівності (спочатку – перед Богом, а потім і соціальної рівності), свободи, любові, пошани до людського життя та гідності. У дохристиянську добу ідеалом добра вважалось положення, згідно з яким право на життя, свободу і матеріальне благополуччя мають лише обрані, ті, хто заслуговує це право своїми видатними, героїчними вчинками. Християнство проголосило рівність усіх. Право на матеріальні і духовні блага потенційно повинні мати всі, і такий стан вважався одним з найвищих проявів добра і справедливості. Але деякі з християнських сентенцій, такі як: «плодіться і розмножуйтесь», «людина поставлена над всіма іншими живими тва-

рями як їх володар», – виявилися глибоко хибними, що опосередковано привели до сучасної глобальної кризи, поставили людство перед загрозою демографічної, ресурсної і екологічної катастрофи.

Немає сумніву, що люди вже багато що знають про світ, і знатимуть ще більше. Але за незорою безліччю деталей треба щоб не втрачалося ціле. Найважливіші запитання, що могли розставити дороговкази у вирішенні нагальних проблем: для чого людина прийшла у цей світ, яке її призначення, яке її місце вона у всесвіті, – до цих пір залишаються без відповідей. Ми не можемо навіть відповісти на таке конкретне і нагальне запитання, як плюралізм чи монізм здатні врятувати світ від катастрофи, що йому загрожує. В історії людства неодноразово бували періоди, коли зовнішній світ, – природа або соціальні обставини, – ставили людські спільноти на межу знищення. Лише найтісніша згуртованість, концентрація всіх зусиль допомагали здолати кризу і вийти на новий рівень розвитку. На рівні інстинкту люди давно усвідомили, що поодинокі не виживуть, лише в єдності вони у змозі протистояти всім зовнішнім випробуванням. Єдність нерідко забезпечувала самопожертва окремих індивідів та міцна самодержавна влада. Гаслом нашого часу є індивідуалізм, плюралізм і свобода. На практиці це призводить до того, що замість об'єднання маємо найширше відокремлення, коли тисячі і мільйони різних думок і дій роздирають людські спільноти, створюючи неабияке непорозуміння і передумови впадання у глобальний хаос. Рівновага, що досягнута сучасним глобальним суспільством, досить хистка і може у будь-який момент розсипатися. Проблеми наростають, але створюється таке враження, що до вирішення цих проблем люди намагаються підійти з непридатними засобами.

Багато ідей минулих історичних епох, що мають коріння у міфологемах найдавніших часів, мають бути переглянутими. Потрібні нові глобальні ідеї, які могли б перетворитися на ідеали і стати метамотиваціями людських дій, здатних забезпечити прорив до кращого майбутнього. Для цього треба враховувати весь спектр культуротворчості людства впродовж усієї його історії, щоб хоча б не повторювати помилки попередників. У цьому сенсі, на відміну від християнських положень, набагато продуктивніше виглядає звернення до даосистських і будистських ідей, згідно з яким, хоча людина займає особливе місце у всесвіті, але це не дає їй право мати якісь привілеї. Усі інші живі істоти, життя на планеті у цілому не повинні розглядатися як засіб для задоволення її неприборканих бажань і примх. Життя є метою самою по собі. Культура, якщо вона претендує на те, щоб вижити і розвиватися далі шляхом послідовного прогресу, повинна існувати у гармонії з

живою природою. Вона має стати продовженням природи. Інше означатиме смертний вирок культурі, незалежно від того, як її називати: неklasичною, постklasичною чи постмодерністською.

Підводячи підсумки, треба зазначити наступне. Дійсно, багато ідеалів, які надихали покоління минулого до боротьби за краще майбутнє, сьогодні не викликають ентузіазму або взагалі втрачені. Але це означає, що замість них залишилась пустота. Відмовившись від пустих марень про ілюзорне, занебесне щастя, люди стали міцніше стояти на землі. Є ідеї, як те коріння, з якого виростають мотиви та метамотивації, і люди зовсім не втратили здатність продукувати їх. Навпаки у сучасній цивілізації склалися такі умови, що, займатись творчістю, продукувати нові ідеї можуть десятки і сотні мільйонів людей. Це дає надію на те, що відповіді на складні запитання, що ставить наш непротий час, будуть знайдені, і не забракне волі, щоб найкращі здобутки людського духу знайшли повноцінне втілення.

Література

1. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Жиль Липовецки; пер. с франц. В. В. Кузнецова. – СПб. : Владимир Даль, 2001. – 332 с.
2. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – М.: Interbook, 1990. – 301 с.
3. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Жаклін Рюс; пер. з франц. В. Шовкун. – Київ: Основи, 1998. – 669 с.
4. Спиноза Б. Избранное / Б. Спиноза. – Минск: Попурри, 1999. – 592 с.

Шаповал В.Н.

ИДЕИ И ИДЕАЛЫ: К ВОПРОСУ О МЕТАМОТИВАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ

В статье проанализировано соотношение категорий «идеалы» и «идеи» как ключевых понятий ценностного универсума человека, показана их связь с мотивационной сферой, а также их значение для преодоления кризисных явлений в современной культуре.

Ключевые слова: идеи, идеалы, ценности, метамотивации, человек, культура.

Shapoval V.N.

IDEAS AND IDEALS: TO QUESTION ABOUT METAMOTIVATION OF HUMAN ACTIONS

The article analyzes the correlation of categories “ideals” and “ideas” as the key concepts of human universe of values, their connection with the motivational sphere, as well as their importance for overcoming the crisis in modern culture

Keywords: ideas, ideals, values, metamotivations, man, culture

Надійшла до редакції 7.04.13 р.